

**АНТРОПОНІМІЯ У РОМАНІ
«ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ» В. В. ВИННИЧЕНКА**

Статтю присвячено розгляду антропонімікону романі «Записки Кирпатого Мефістофеля» В. В. Винниченка. Висвітлено своєрідність національно-культурної репрезентації антропонімів, продемонстровано їхню роль у сюжетному розгортанні та створенні характерів персонажів.

Ключові слова: антропонім, художній текст, варіанти антропонімів, прізвиська.

Светлана Форманова. АНТРОПОНИМИЯ В РОМАНЕ «ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФИСТОФЕЛЯ» В. В. ВИННИЧЕНКО

В статье рассматривается антропонимикон романа «Записки Кирпатого Мефистофеля» В. В. Винниченко. Освещена своеобразная национально-культурная репрезентация антропонимов, продемонстрирована их роль в сюжетном построении и создании характеров персонажей.

Ключевые слова: антропоним, художественный текст, варианты антропонимов, клички.

Svitlana Formanova. ANTHROPONYMS IN THE NOVEL «MEMOIRS OF A SNUB MEPHISTOPHELES» BY V. VYNNYCHENKO

Article considers anthroponymicon of the novel «Memoirs of a snub Mephistopheles» by Volodymyr Vynnychenko. The uniqueness of national cultural representation of anthroponyms is revealed, their role in the plot deploy and the creation of the characters are demonstrated.

Keywords: anthroponym, artistic text, options anthroponymy, nicknames.

Як відомо, мова творів художньої літератури має свої специфічні риси – образність, виразність, художні засоби зображення об'єктивної дійсності. Художній текст – це закінчений мікросвіт, неподільне ціле, де вагому роль відіграє кожне слово, в тому числі і ономастична лексика. Як зазначає дослідниця Л. Лонська, «добір антропонімів для митця – це вияв його літературної індивідуальності та художньої майстерності на тлі суспільно-історичної дійсності» [4, с. 110].

Величезна кількість власних назв, їх значне поширення і надзвичайна різноманітність робить ці назви важливим об'єктом дослідження, а також дає багатющий матеріал для відтворення цього реального світу через призму авторського світогляду в художній літературі.

Об'єктом представленої статті є художнє мовлення В. В. Винниченка.

Предмет дослідження – різноманітні типи антропонімів, що є складовими ономастичного простору роману українського письменника В. В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля» (100 од.).

Актуальність розвідки зумовила недостатній аналіз ролі, потенційних можливостей ономастичної лексики в художньому тексті (ХТ), що давала би змогу виявити місце такого роду номінацій в творчій лабораторії письменника, визначити особливості його стилю та методу. Треба зазначити, що В. Винниченко належить до тих письменників, яких ми не знали, хоча він був автором багатотомних зібрань творів, більшу частину яких, до речі, добре знав ще дожовтневий читач, і його «Сонячна машина», перший в українській літературі соціально-утопічний роман, читався з бурхливими дискусіями. Саме його високо оцінювали Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Максим Горький. За висловленням Ю. Барабаша, «головне достоїнство «Записок Кирпатого Мефістофеля» – на наш погляд, одного з самих значущих в художньому відношенні творів Винниченка, – полягає саме в психологізмі, у відмові від однорідності» [1, с. 6].

Особові імена персонажів, їхні прізвиська, особові імена згадуваних історичних осіб, політичних діячів, письменників, композиторів, літературних персонажів складають більшу частину ономастичного простору твору, мають найбільш значущий художній потенціал. Антропонімія роману національна та інтернаціональна. Ім'я водночас стає комплексним

показником безлічі відомостей про його носіїв, розкриває соціальні, вікові, просторові й часові ознаки. Стилистична роль і смислове значення кожного імені, кожної ономастичної деталі орієнтовані на виконання характерологічної функції у творі. Тобто відношення письменника до героя виявляється завжди, навіть у випадках фрагментарного використання власного імені (ВІ), коли вони мають асоціативний натяк. Імена в контексті сприяють розкриттю людських почуттів, взаємовідносин, внутрішнього світу персонажів.

Звернемося до інформативності ВІ головного персонажа роману – *Якова Васильовича Михайлюка*. Мабуть, слід розглянути етимологію усіх трьох компонентів, бо вони або ж є ім'ям, або мають ім'я в основі.

«*Яків* – д.-євр. ім'я *Ya 'āgōv* – він іде слідом (по п'ятах); від *'āgēbh* – п'ята (за біблейською легендою *Яків*, близнюк, схопив свого первородного брата *Ісава* за п'яту, щоб не відстати від нього...)» [5, с. 98].

«*Василь* – гр. *Basileus* – цар...» [5, с. 40] і *Михайло* – др.-євр. ім'я «*Mīkhā'el* від *mī-khā-'ēl* – хто як бог (рівний богові)» [5, с. 70].

Ідучи за цими дефініціями, можна припускати таке значення: *'той, хто іде слідом за богами, царями'*. І дійсно, *Михайлюк* – своєрідний бог у своєму середовищі, він лідер у грі в карти, він блискучий адвокат, який керує справами людей. Адже і його прізвище – *Мефістофель* – свідчить про щось найвище і міфічне. Але його ім'я відбиває і протиріччя його характеру, він іде лише слідом за богами, а сам – звичайна людина.

Розглянемо варіанти ВІ головного персонажа *Михайлюка*: *Яків Васильович Михайлюк*, *Яків Васильович*, *Михайлюк*, *Яків*, *Яша*, *Яшка*, *Яшуня*, прізвища – *Мефістофель*, *Кирпатий Мефістофель*, «товариш *Антон*». Отже, тільки для одного персонажа в тексті використовується 10 варіантів імені, що дає можливість автору передати емоційні, стилістичні відтінки, які відповідають певним ситуаціям. В офіційному спілкуванні герой називає себе трьохчленною моделлю, що природно для такої ситуації, вказуючи на певний вік героя, соціальний статус: «*Я адвокат. Звуть мене Яків Васильович Михайлюк*» [3, с. 124]; «... (мене в дійсності звуть *Яковом*) ...» [3, с. 11].

Яків – так герой називає себе сам, так звертаються до нього друзі, знайомі. «*Дядя Яша*» – так називає його маленький *Андрійко*. Це скоріш нейтральна назва, яка свідчить про повагу й близькі стосунки героїв. Демінутивні *Яшка*, *Яшуня* – фамільярні назви, які знаходяться поза офіційним спілкуванням людей. *Яків Васильович* – поважне звертання, не обов'язково в офіційних умовах. Така двочленна назва досить часто використовується у романі, що говорить про те, що на початку ХХ століття така людина була панівною. *Михайлюк* – називання за прізвищем було теж характерним для цього часу, але тільки до осіб чоловічої статі.

За нашими спостереженнями, *В. Винниченко* добирає прізвища залежно від: 1) характеристики фізичних особливостей людини. В основі прізвищ, утворених за цією моделлю, лежать мотиваційні ознаки, які вказують на зовнішній вигляд (колір волосся, очей, розміри та форма голови, вух, носа та ін.); 2) характеристики внутрішніх рис.

Ці два принципи використовує автор при створенні прізвища головного персонажа – *Кирпатого Мефістофеля*. Розглянемо фактичний матеріал: «*Я – довгий, чорний, з довгастим лицем, гострою борідкою і густими бровами, похожими на дві лохматі гусениці. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плоскуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все це лице і постать мене називають Мефістофелем, а за ніс – Кирпатим Мефістофелем*» [3, с. 9].

Але своє прізвище він отримав не лише за сатанинську зовнішність, але й за демонічні риси характеру: «*хижак-адвокат, що годується стервом закону, дурістю, безпорадністю та жадністю своїх жертв*» [3, с. 26]. І ще: «*Мене, як завжди, незрозуміло тягне спокусити, заманути на самий верх й скинути вниз. Часто без всілякої користі для себе*» [3, с. 6]. Він спокусник, який колись сам пройшов через спокусу і зробив свій вибір: між добропорядністю і чековою книжкою, між служінням революції й служінням собі – на користь останніх.

Але чому ж саме «*кирпатий*» *Мефістофель* є бісом з людським обличчям? Він робить зло, але йому властиві й добрі риси душі – співчуття, жалість і, навіть, любов. Ось що він каже про себе: «*Нікчемний, недороблений Кирпатий Мефістофель! Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому я не то втомлююсь, не то лякаюсь і зупиняюсь на півдорозі. Ненавиджу і метуся я тільки вибухами, спокушаю в один замах, а коли треба робити методично, постійно,*

тягом, я прохолоджуюся і нічого не виходить. Коли на мене нападає хвиля і я хочу зробити кому-небудь щось добре, то треба, щоб це було зроблено відразу, бо інакше я починаю нудитись своєю добродійністю, вона надокучає мені, я критикую і сміюся з себе, а кінець кінцем виходить по писанію: «Аще доброє хошу, злоє содіваю». Содіваю злоє, навіть не бажаючи цього, виходить само собою» [3, с. 58].

Є в нашого героя ще одне прізвисько – конспіративне, але воно в минулому: «Слухайте, товаришу Антоне (Мене в дійсності звать Яковом), – коли це жарт, то я знаходжу, що він досить дурний» [3, с. 11]. Здається, це прізвисько відбиває саму суперечливу душу героя, в якій добро та зло ще змагаються між собою. В епілозі роману ми бачимо Михайлюка зовсім іншим. Яків Васильович з головою входить у сімейний побут. Він перестає бути удаваним Мефістофелем, як колись перестав бути удаваним «товаришем Антоном».

Розглянемо ще одне прізвисько, присутнє у романі. Деякі власні імена з'явилися за рахунок синекдохи – такого переносу значення, коли, називаючи частину, мають на увазі ціле, або ж, називаючи ціле, мають на увазі частину: *Червона Шапочка*, *Синя Борода* та інші казкові імена.

Саме таким чином утворене прізвисько головної героїні – Ганни Петрівни Забережної – Біла Шапочка: «Поперед мене плавно суне поміж плечами та головами біла шапочка... Вона! Та сама молочно-рожева жоха, дитиняче-строгий ніс і м'які лагідні риси лиця» [3, с. 18]; «Я міркую, куди б піти повечеряти, й у цей момент рівняюся з білим капелюхом. Машинально зазирнувши під нього, я почуваю, як мене щось ніби кулаком б'є в груди: на мене дивляться великі, чи то насмішкуваті, чи то сумні очі «Білої Шапочки» [3, с. 195]. На наших очах відбувається процес створення прізвиська. Біла шапочка Ганни Пилипівни (частина її одягу) стає її власною назвою. Колір «білий» наданий автором теж не випадково. Білий колір – символ радості, цнотливості, щастя й мрії. Крім того, як відомо, ім'я Ганна походить від д.-євр., «Channā, від chānan – він був милостивий, виявляв ласку» [5, с. 113]. Отже, основне значення – «ласкава, мила», але в родині її називають ще Галею. «Галина – гр; galēne – спокій, тиша, штиль на морі, тиха погода» [5, с. 112]. Такою вона і є в уявленнях Михайлюка, в домашньому середовищі – «ласкава, милостива, спокійна, тиха». «Пилип – гр., особове ім'я Philipru; від phīrīrros – який любить коней...» [5, с. 80]. Як бачимо, прямого значення тут немає, але можна припустити ще одне значення – «любові, лагідності». Забережна – прізвище можна пояснити лише на рівні асоціації: Воно викликає певний настрій, уяву чогось далекого, незвичайного, вимріяного й недосяжного. Так, Шапочка – це мрія головного героя, яка так і залишилась недосяжною. Усі варіанти імені цього персонажа несуть тільки поважну характеристику: Ганна Пилипівна Забережна, Ганна Пилипівна, Галя, прізвиська – Шапочка, Біла Шапочка. Цікавим є випадок, коли героїню називають Галею: «– Ну, Галю, тепер заспівай!.. – одривчасто говорить Марія Пилипівна» [3, с. 127]. Але чому застосовується зовсім інше ім'я, хоча й близьке за звучанням? Їх може поєднувати семантична близькість.

Ще один вимір душі Мефістофеля – Клавдія Петрівна. Найменування має кілька варіантів: Клавдія, Клава, Любченко (1 р.) – колишнє прізвище; замітники імені: дама в чорному, самотня жінка, мати, замкнений звір, самиця, хороша женщина, моя жінка. Як бачимо, характер цієї героїні показаний значно ширше: «На розі бульвару я знову бачу даму в чорному з хлопчиком. Щодня, виходячи із суду, я зустрічаю їх тут. Хто вона ця самотня жінка?.. Мати міцно тримає його (хлопчика) за руку і, нахилившись, стидаючись прохожих, неголосно вимовляє» [3, с. 41]. Ці відомості ми отримуємо лише з двох параграфів тексту. Але надалі автор розширює й поглиблює змалювання її характеру. Михайлюк вважає, що в таких людей, як Клавдія Петрівна, всередині сидить звір, котрий, якщо вилізе, то до нього не підходить: «Клавдія Петрівна походить з породи од таких же замкнених звірів ... її відношення до Кості. Це щось звіряче, неміркуюче, страховинне» [3, с. 72]. Його вражає її сліпе, звіряче почуття до своїх дітей, яке не має нічого спільного з людиною. Ось, що каже Михайлюк: «Вона так само вовтузилась і трусилась над Костею, а тепер він занехаяний, якийсь Парій. З'явиться нова дитина, вона цю закине і буде над новою труситись. І тільки труситись, лизати, обнюхувати, стогнати, ричати, чорт би її взяв! Самиця та й годі» [3, с. 245].

І от із такою жінкою Михайлюк здобуває своє «сімейне щастя». Він каже про неї: «Клава – хороша женщина і я задоволений, що вона моя жінка. Але як вона тепер живе, я не знаю, бо бачусь із нею дуже рідко» [3, с. 287].

Цікаво зіставити образи цих жінок, які, відбиваючи неоднорідну душу Мефістофеля, отримують зовсім протилежні за змістом найменування. Порівняймо: *Біла Шапочка* – дама в чорному. І це зіставлення не випадкове. Гра чорного і білого кольорів (перегук з добром і злом Кирпатого Мефістофеля) присутня протягом усього роману. Шапочка в тексті завжди вдягнута у щось біле, а Клавдія Петрівна протягом роману – в чорному. *Моя казка* (Шапочка) – моя жінка (Клавдія). «Казка» – нереальне, вигадане; «жінка» – реалія, з якою погоджується Михайлюк, але не цікавиться її життям.

Кількість найменувань другорядних персонажів значно менша, але кожен з них додає ще кілька рис до характеристики головного персонажа. У романі наявний ще один «трикутник», якій на свій манер випробує душу Михайлюка. Михайлюк і подружжя Сосницьких – Соня і Дмитро. Кількість ВІ у них незначна. *Сосницький*: варіанти – *Дмитро, Мітя, Дмитрик* і замітники – *самовпевнений важкотілесий чоловік, ледача, сластолюбна людина*. «У кабінеті застаю Сосницького... В мені прокидається веселе, зле бажання помучити цього самовпевненого, важкотілесого чоловіка» [3, с. 59]. Сосницький – слабка і нещира людина, тому Михайлюк хоче зірвати з нього маску. Але він надто входить в роль Мефістофеля і судить людей по собі. Дивлячись на Сосницького, він думає: «... що він відчуває до мене й до Андрійка? А втім, яке може бути батьківське почуття у цієї ледачої, розхристаної, сластолюбної людини» [3, с. 60].

Його жінка – Соня, Сонечка – варіанти імені і замітник – гарна, розумна, чесна жінчина. Сосницький каже: «Соня – жінчина гарна, розумна, чесна, але ... але коли чесна жінчина не любить, то життя з нею в тисячу разів важче, ніж з дурною і підлою» [3, с. 62].

Серед людей Михайлюк відчуває себе богом – то злим, то добрим, то спокусником, то спасителем. Але він звичайна людина і сама доля стає його спокусницею. Перше таке випробування – маленький *Андрійко* – дитина Сосницьких. Як варіанти імені – *Андрій Сосницький*, замітники імені – *наслідок*, і змодифікований за типом [присвійний займенник + апелятив – не + присв. займ. + апелятив]: *мій син – не мій син, симпатичний хлопчина, перший силач у класі, милий хлопчина*. «Добре! Але навіщо ж через вісім літ після того заявляти мені, що мій «наслідок»? Що Андрійко – мій син!» [3, с. 29]. Заява Соні про те, що Андрійко – «наслідок» їхньої колишньої зустрічі, бентежить Михайлюка, пробуджує в ньому батьківське почуття і в той же час підозру, що Соня обманує його, що Андрійко – не його син: «Хіба не можна допустити, що вона все це, від початку до кінця вигадала, що Андрійко ні в якій мірі не мій син, що їй чудесно відомо, але вона видумала все це, щоб усе життя мати наді мною жорстоку владу» [3, с. 29]. І Михайлюк дійсно жорстоко карається, бо дуже прив'язався до хлопчика, але думка, що це може бути і не його син мучить його постійно. Коли він дізнається, що Соня сама не знає, чий син Андрійко, бажаючи позбавитись цих мук, Михайлюк впевнює себе, що це не його син і номінації позбавляються емоційності у тексті: «Симпатичний та дурний хлопчина. Він виріс за це літо, набрався сил і сільських привичок. Тепер він «перший силач у класі» і стоїть на чолі «шайки краснокожих індійців» [3, с. 202]. Далі сумніви зовсім пропадають: «Милий хлопчина! Але як сміється подібно до Дмитра!» [3, с. 203].

Але справжнє випробування на долю Кирпатого Мефістофеля ще попереду. І таким випробуванням стає народження *Міки, Михайла*. Замітники імені: *пляма, крихітне буровато-рожеве тільце, дитина, син, моя дитина*, описові конструкції з ВІ: *личко Міки, голівка Міки*, замітник «*новий наслідник*».

Народження дитини перегорнуло усе щасливе життя героя, коли налагоджувались його стосунки із Шапочкою. Він «не повинен» був народитись і батько спочатку не сприймає його як свого сина. В. Винниченко надзвичайно ретельно добирає номінації, проникаючи в душу Михайлюка. Від «*плями*», через тисячі найрізноманітніших почуттів, його свідомість приходять до власного імені людини – *Міка*.

Ось його перше враження: «Підходжу і зазираю. Серед чогось білого невеличка, рожева, в долоню завбільшки, пляма. На плямі невиразно вирисовуються ротик і ніздрі. Більш нічого» [3, с. 217]. У розмові з Шапочкою вони називають Міку займенниками: «Я раптом помічаю, що ми обоє весь час уникаємо слова «дитина», «син». Це мене хвилює неприємно» [3, с. 223]. Він сам також уникає цих слів: «У глибині колоски з високими бильцями, як у білому, чотирьохкутному гніздечку, лежить крихітне буровато-рожеве тільце в коротенькій сорочинці».

І раптом у нього пробуджуються перші спалахи батьківського почуття, але зовсім не радісні: «А це ж моя дитина, це – я! – але в мене нема ні того болю, ні ніжності та ослабленості душі, що бували, як я казав собі ці слова, дивлячись на Андрійка. Тепер це щось тривожне, невиразне, трохи важке, жалісливе, навіть трохи гидке. Ну, що з ним робити?» [3, с. 229]. Надалі він починає вживати конструкції з Ві Міки: «Я пальцем другої руки ледве торкаюсь до щічки Міки. Червонувата, в плямочках, вона здавалась мені шорсткою й через те атласиста її ніжність приємно дивує мене. Міка безпричасно похитує в різні боки голівкою, не помічаючи мого пальця» [3, с. 230]. Але те, що Михайлюк з кожним своїм приходом почував все більшу прив'язаність до дитини, майже не лічило їй життя. Розуміючи, що він ніколи не зможе вже відірватися від Міки, а, отже, не зможе бути щасливим з Шапочкою, Михайлюк вирішує позбавитись дитини. Але темну душу Мефістофеля перемагає жагуча батьківська любов, і це вирішує його життя і життя Міки: «Міці йде четвертий рік. З цього Різдва він носить уже моє прізвище... Панас Павлович ніжно посміхається і пропонує себе за хрещеного батька новому наслідникові...» [3, с. 287].

Фіксуємо у романі цікаві номінації другорядних, епізодичних, або тих персонажів, які тільки згадуються і яким письменник добирає досить містке ім'я-характеристику із власним мікроконтекстом. Наприклад, *Клапан* – досить прозора етимологія: 'накривка, хлипавка, пристосування', яка асоціюється з чимось огидним, низьким, брудним. Тут і відповідний контекст: «*Клапан – боягуз, хана дрібничками. Сховавши, озирється, біжить у куточок і там наминає свій маслачок. Окрім маслачків, ні про що не мріє*» [3, с. 5].

В основі прізвища *Карачанов* лежить слово «коротше» (мережа у вигляді мішка на обручі, який розставляють по річках для лову качок), що цілком відповідає поведінці героя: «*Ось Карачанов, він здатний схопити людину, що попала в скрутне становище, взяти її за горло й душити доти, поки не копійки не лишиться у неї. Робитиме це серйозно, з діловитою пикою, мовчки, строго, поважно*» [3, с. 5].

Таким чином, Ві персонажів В. В. Винниченка, як зазначає Е. В. Боева, «є містким показником багатьох ознак, які письменник всебічно використовує у творах, що дозволяє йому лаконічно й художньо довершено змалювати численні образи, надати їм характерних рис, вибудувати основні категорії тексту» [2, с. 24].

Отже, у контексті роману В. В. Винниченка ономастичний простір займає значну частину лексики. Це широко розгалужена система, яка об'єднує в монолітну цілісність весь художній мікросвіт твору, яка має необмежені стилістичні можливості. Усі компоненти ономастичної системи твору, особливо прізвиська, сконструйовані письменником у результаті творчого використання реального іменника української мови періоду 1905-1917 років. Завдяки майстерному використанню Ві, прізвиська, заміників імені та еквівалентів імені в оточуючому мікроконтексті, письменник досягає блискучої завершеності у змалюванні найтонших нюансів зміни людської душі, досягає неповторних результатів у характеротворенні персонажів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Ю. Стоит ли «тратить время» на Винниченко / Ю. Барабаш // Винниченко В. Забытая книга. – М.: Худ. лит., 1991. – 464 с.
2. Боева Е. В. Своєрідність національно-культурної репрезентації антропонімів в художньому просторі прози В. Винниченка / Е. В. Боева // Східнослов'янська філологія: зб. наук. праць. – Вип. 10. Мовознавство. – Горлівка, 2006. – С. 14–25.
3. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля: [роман] [електронний ресурс] / Володимир Винниченко. – Київ – Ляйпціг: Українська накладня, 1923. – Режим доступу: http://ukrlit.org/Vynnychenko_Volodymyr_Kurylovych/zapysky_kyrpatoho_mefistofelia/40/. – Назва з екрану.
4. Лонська Л. Функціональна специфіка антропонімів у творах Івана Нечуя-Левицького / Л. Лонська // Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення: зб. праць наук.-практ. читань. – Черкаси, 2009. – С. 110–123.
5. Скрипник Л. Г. Власні імена людей: [словник-довідник] / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К.: Наукова думка, 1986. – 310 с.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2017 р.